

יב "עוסק בצרכי ישראל ביום ובלילה"

טרומ חיתום וסיכום נפנה פנינו - "פנים מסבירות"⁵⁰⁴ - ל"נגיעה" זוטא ברובד הרעיוני-רוחני של "האחריות הלאומית" הרובצת על כתפיו של מנהיג.

א. קומת הרבים

בשורשה של הסוגייה, מן הבחינה הרוחנית-עיונית, ניצבות שתי קומות: קומת הרבים, שבעצמה מתפרטת לחיוב ולשלילה, ועל גביה הקומה הלאומית.

מחד גיסא, חז"ל הדגישו לא פעם שכוחם של רבים אשר מקיימים בצוותא-חדא מעשה חיובי, עולה לאין ערוך מעל ומעבר למכפלת כמות העושים. כך דייקו וביארו חז"ל בספרא בחוקותי (א, ד):

ורדפו מכם חמישה מאה ומאה מכם רבבה ירדופו - וכי כך הוא החשבון, והלוא לא היה צ"ל אלא מאה מכם שני אלפים ירדפו! אלא אין דומה המרובים העושים את התורה למעוטם העושים את התורה.

והדברים הובאו בפירושי רש"י ורמב"ן לויקרא כו, ח. איכות מצווה⁵⁰⁵ המתקיימת על ידי הרבים, עולה פי כמה וכמה מעבר לצירוף כמותי גרידא, והתוצאה בהתאם.

504. מסכת סופרים טז, ג: "פנים בפנים הסתכנות בעבור תלמוד תורה דרבים; וראה מגילה ג ע"א-ע"ב, ביחס לביטול תורת יחיד לעומת ביטול תורת רבים. 505. ועאכ"ו תורה - ראה לעיל פרק ה: דבר ד' (דברים ה, ד) - ...פנים שוחקות לתלמוד, פנים מסבירות לאגדה".

כך גם הצביעו חז"ל (שבת יב ע"ב) על סגולה להחלמתו של חולה: "מי שיש לו חולה בתוך ביתו, צריך שיערבנו בתוך חולי ישראל", ומכאן מקור הנוהג הרווח, שהמתפלל לריפוי של חולה אומר: "...בתוך שאר חולי ישראל". ועוד הוסיפו והבהירו חכמים (ברכות ח ע"א) כי, ככלל, זו הדרך להתקבלותה של תפילה: "אין הקב"ה מואס בתפילתן של רבים, שנאמר (איוב לו, ה) הן אל כביר ולא ימאס וכתוב (תהלים נה, יט) פדה בשלום נפשי מקרב לי כי ברבים היו עמדי", והובאו הדברים ע"י הרמב"ם (הל' תפילה ונשיאת כפים ח, א) הלכה למעשה: "תפילת הציבור נשמעת תמיד, ואפילו היו בהן חוטאים אין הקדוש ברוך הוא מואס בתפלתן של רבים. לפיכך צריך אדם לשתף עצמו עם הציבור, ולא יתפלל ביחיד כל זמן שיכול להתפלל עם הציבור".⁵⁰⁶ מעין זה, גם הדרך להתקבלות התשובה: "אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרה הימים שבין ראש השנה ויום הכפורים היא יפה ביותר ומתקבלת היא מיד שנאמר דרשו ד' בהמצאו. במה דברים אמורים - ביחיד, אבל צבור כל זמן שעושים תשובה וצועקין בלב שלם הם נענין שנאמר כד' אלהינו בכל קראנו אליו" (רמב"ם, הל' תשובה ב, ו).⁵⁰⁷ ועוד כהנה וכהנה מקורות נוספים,⁵⁰⁸ המצביעים על הייחוד והעוצמה של מעשים חיוביים כאשר אלה נעשים על ידי רבים.

משום הדרת מלך...".
507. הרחבת נושא זה, ראה בספרי שלמי שמחה, סי' נג, עמ' 528-540: "תשובת היחיד, תשובת הרבים ותשובת הציבור".
508. דוגמה נאה, ראה רי"מ אהרונוסון, ישועת משה ח"ב סי' עו, בנוגע לספירת העומר בציבור. לכאורה, אחר שהלכה פסוקה היא, שדין ספירת העומר להיאמר על ידי כל אחד ואחד לעצמו (מנחות סה ע"ב; שו"ע, או"ח תפט, א), כדי כך שיש מהפוסקים שאף אמרו שלא חלים בזה גדרי "שומע כעונה" (ר' משנ"ב שם סק"ה, ביאור הלכה, ועוד הרבה), הרי שלהוציא ממד "ברוב עם" (וראה הגה' רבי עקיבא

506. ראה עולת ראייה, א, עמ' רעב: "... כל זמן שיחשוב האדם רק להשלים את עצמו אפילו בשלמות רוחנית, אין זה בכלל קדושה... עיקר העבודה הרוממה היא להשלים אח הכלל ולזכותו ולהיטיב לו... אבל היחיד כשהוא לעצמו אי אפשר שיתעלה לקדושה לולא ההתרוממות למעלת הקדושה שע"י הרבים... ועל כן אין היחיד אומר קדושה ואין דבר שבקדושה בפחות מעשר... ואלהים נצב בעדת אל"; וראה הרב אלימלך בר שאול, מצוה ולב, א, עמ' 118 ואילך: "שלושה יסודות עליוניים לתפילת הציבור. יש בה משום קידוש השם; היא מתקבלת יותר מתפילת היחיד; יש בה

יב: "עוסק בצרכי ישראל ביום ובלילה"

אלא שבמקביל, ומאיך גיסא, כוחם של רבים המתאחדים לקיים בצוותא-חדא מעשה שלילי, ירוד לאין ערוך מעבר למכפלת כמות העושים. כך ביארו קדמונים את הענישה החמורה שהוטלה על אנשי סדום (בראשית יח-ט), לעומת הענישה היותר קלה שהוטלה על החוטאים במעשה פילגש בגבעה (שופטים יט-כ). הרמב"ן (בראשית יט, ח) הבהיר, שהדבר נבע מהאיחוד הציבורי לרעה של כלל בני העיר במעשי סדום, מה שלא קרה במעשה פילגש בגבעה:

...ודע והבן כי ענין פילגש בגבעה, אף על פי שהוא נדמה לענין הזה איננו כמוהו לרוע, כי... בפרץ ההוא עוד לא היו בו כל אנשי העיר כאשר בסדום שנאמר בו "מנער ועד זקן כל העם מקצה", אבל בגבעה נאמר והנה אנשי העיר "אנשי בני בליעל", מקצתם שהיו שרים ותקיפים בעיר, כמו שאמר האיש "ויקומו עלי בעלי הגבעה", ועל כן לא מיחו האחרים בידם...

כך גם הרמב"ם (מורה נבוכים ג, מא), בהסבירו את החומרה הגדולה שייחסו שבטי עבר הירדן המערבי ליוזמת בניית המזבח על ידי שבטי עבר הירדן המזרחי (יהושע כב):

...וכן אני אומר בעדה מישראל שזדו לעבור על אי זו מצוה שתהיה ועשו אותה ביד רמה - יהרגו כולם, וראיה לדבר ענין בני גד ובני ראובן שבא בהם "ויקהלו כל עדת בני ישראל שילה לעלות עליהם לצבא", ואחר כן ביאר להם בשעת ההתראה שהם כבר כפרו בהסכימם על העבירה ההיא וכפרו בתורה כולה...

כלומר, העובדה שלא מדובר ביחיד או ביחידים, אלא בהתארגנות של "עדה מישראל", היא שיצרה את החומרה היתרה.

איגר או"ח שם: "וטוב שיברך א' ויוציא אחרים לקיים ברוב עם הדרת מלך", אין כל משמעות לאמירתה דווקא בציבור. למרות זאת, יש מהמקורות המלמדים על חשיבות באמירתה בציבור (שלה, פסחים ג ד"ה כתב הרשב"א; השתמעות משו"ע, או"ח שם ס"ג ועוד), ונאמרו בזה טעמים שונים. לדידו, שם, "אולי י"ל דמצוה הבאה בכנופיא של רבים, אף שכל אחד מקיימה לעצמו, כוחה ומעלתה כמו מצות הציבור".

בהסתמך על מעשים אלה - מעשה סדום ומעשה פילגש בגבעה - ביטא לימים רבי יצחק עראמה (עקדת יצחק, וירא, שער כ) מסר זה, בהתייחסו לתופעה קשה שאירעה בתקופתו:

על אודות הנשים הקדשות שהיה איסורן רופף בידי שופטי ישראל אשר בדורנו, ולא עוד אלא שכבר יאותו בקצת הקהילות ליתן להן חנינה ביניהם, גם יש שמספיקין להן פרס מהקהל כי אמרו כיון שמצילות את הרווקים או הסכלים מאיסור אשת איש החמור או מסכנת הגויות, מוטב שיעברו על לאו זה משיבואו לידי איסור סקילה או סכנת שריפה. ואני הסברתי להם פעמים רבות, כי החטא הגדול שיעבור עליו איש מבית ישראל בסתר ושלא לדעת הרבים ובלי רשות בית דין, חטאת יחיד הוא, והוא בעווננו ימות ע"י ב"ד של מעלה, וכל ישראל נקיים. אמנם החטא הקטן כשיסכימו עליו הרבים והדת ניתנה בבתי דיניהם שלא למחות בו, הנה הוא זימה ועוון פלילי וחטאת בקהל כולו ולא ניתן למחילה אם לא בפורענות הקהל, כמו שהיה בבני בנימין על השתתפם בעוון פילגש בגבעה, והוא עוון סדום שהסכימו הם ובתי דיניהם שלא להחזיק יד עני ואביון. ולכן הוא טוב ומוטב שיכרתו או ישרפו החטאים ההם בנפשותם, משתעקר אות א' מן התורה בהסכמת הרבים. ומי שלא יקבל זה בדעתו אין לו חלק בבינה ונחלה בתורת אלקית.

הגושפנקא הציבורית - "כשיסכימו עליו הרבים", "הדת ניתנה בבתי דיניהם שלא למחות" - היא זו שמעצימה את משקל החטא ואת חומרתו.⁵⁰⁹

עמ' 65-69; הרב שמעון גולן, "יחיד וציבור", מכילין תשנ"ח, עמ' 59-75; מאמרי, "לחימה בשטח רווי אוכלוסיה אזרחית", תחומין כג (תשס"ג), עמ' 40-41, ובספרי חדשים גם ישנים, עמ' 24-25; וראה זאב לב, מערכי לב, ירושלים תשנ"ו, עמ' קצג-ריא, ושם: "אין בית דין או גוף ציבורי דתי יכול להיות שותף בהסכמה... להפעיל יהודים בעבודה בשבת

509. בהקשר זה ראה גם שו"ת הריב"ש סי' תכה; אורח משפט סי' לה וכן באגרות הראיה, ב, עמ' קצא; שו"ת יביע אומר, ח"א או"ח סי' ל, ושם, ח"ד יו"ד סי' ז, ושם, ח"ו יו"ד סי' ג; שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' כב, ושם ח"א סי' נה, ושם ח"ב סי' צד; הרב שלמה אבינר, "חטאת ציבור מול חטאת יחיד", הקיבוץ בהלכה, שעלבים תשמ"ד,

יב: "עוסק בצרכי ישראל ביום ובלילה"

זאת ועוד העמידנו המשך חכמה (שמות יד, כט), שאפיון חומרת חטאים משתנה בין יחיד ובין ציבור. בעוד שהיחיד נתבע ביותר, ונענש, על "מצוות שמעיות כמו עבודה זרה ועריות", ולעומת זאת הוא אינו נענש על "נימוסיות ומידות כמו מחלוקת, לשון הרע, רכילות", הרי שהיפוכו של דבר נוהג ביחס לציבור: עיקר הקפידא הוא דווקא על "נימוסיות ומידות". בשל כך היה על עם ישראל קטרוג בקריעת ים סוף, לפי שחל ביניהם פילוג לארבע כיתות (מכילתא דרשב"י יד, ד); בשל כך חורבן בית שני - שזה אלפיים שנה לא כונן מחדש - קשה מהראשון, לפי ששררה בקרב ישראל שנאת חינם (יומא ט ע"א); בשל כך דורו של אחאב - שהיה שקוע בעבירות - נוצחים, ולעומת זאת דורו של דוד נופלים, לפי שהיו ביניהם דילטורין (ירושלמי, פאה א, א); בשל כך גזר דינו של דור המבול לא נחתם, בסופו של דבר, אלא על החמס (סנהדרין קח ע"א), ועוד כיו"ב. ללמדך כי ביחס לציבור האיחוד מהותי, לטב ולמוטב.⁵¹⁰

ג. קומת הלאום

מעל לקומה הציבורית - "ארמון ממעל לה"⁵¹¹ - מתייצבת קומת הלאום. בשונה מציבור, שאצלו לא פעם אינטרסים משותפים הם הדבק המאחד, ובשונה מלאום נכרי שמהותו "חברת אחריות גדולה משותפת",⁵¹² הרי שאצל הלאום הישראלי האחדות היא מהותו: "כנסת ישראל".⁵¹³ מאחר

על ידי סידורים מיוחדים שהם אסורים על פי הדין". עם זאת, יצוין כי לעתים נזקף חטא היחיד לחובת הרבים, בשל הערבות ההדדית. כך, לדוגמה, מעילת עכן ונטילתו מן החרם, שעליה אמר הכתוב (יהושע ז, יא): "חטא ישראל וגם גנבו וגם כחשו"; וראה לעיל הערות, 49, 72.

510. ראה עוד משך חכמה, שילהי פרשת דברים, ד"ה "בהפטרה - לא מוסיפו הביא מנחת שוא קטרת תועבה היא לי וגו' לא אוכל און ועצרה"; ושם דברים ד, כט.

511. ע"פ אגרות הראיה, א, איגרת קלד.

512. ראה ראי"ה קוק, אורות, עמ' קס: "...מדינה רגילה - אינה עולה לערך יותר גדול מחברת אחריות גדולה... מה שאין כן מדינה שהיא ביסודה אידיאלית... ומדינה זו היא מדינתנו, מדינת ישראל, יסוד כסא ד' בעולם..."; השווה מאורות הרצי"ה, א, עמ' רמז; שיחות הרצי"ה על התורה, שמות, עמ' 33-35.

513. האריך בדבר זה הראי"ה קוק, שהקדיש לו חיבור שלם: "אורות ישראל" -

שהיבט זה הודגש יותר מכול⁵¹⁴ במשנתם ההגותית של מרן הראי"ה קוק⁵¹⁵ ובנו רבנו הרצי"ה, נהלך בעקביהם.

כללות נשמת ישראל, והסתכל אף בנשמתו של היחיד רק מתוך האספקלריה של נשמת הרבים. החב"ד מסתכל בנשמתו של אחד ישראל ומשם הוא מביט בשכינה; הרב קוק מביט בשכינה, בכנסת ישראל, כלומר בשורש השרשים של נשמות ישראל, ומשם הוא מסתכל בנשמתו של היחיד; וראה הרב עוז דוד בלומן, "ניצוץ העומד מעל הזמן - הרב הלל צייטלין בשתי סקירות ספרות על כתיבי הראי"ה קוק", אסיף ו (תשע"ט), עמ' 830-843. כן ראה מה שכתב הרב י"מ חרל"פ, אגרות מרום, עמ' 207: "באמת יסוד קומת הקדושה שלו [של הראי"ה קוק] הוא שהי' כולו כללי, ולא היה בו שום חוש פרטי. ובשעה שהזדקק ליחיד ולפרט, לא הי' עולה כלל על דעתו כי עושה חסד עם פרט. כי בהשקפתו, בפרט הי' רואה בעיני הבדולח שלו את כל הכלל כולו, שהפרט הוא חולי ממנו... שכל פרט הוא כלל... הפרט יחד עם הכלל ממש, כמו ההבטה על אבר של אדם, שרואים יחד עם האבר את האדם כולו, וכשמרחמים על האבר, אינה אלא רחמים על כל האדם... כל ישראל הם אך כלל מוצק אחד". על מעמד 'כלל ישראל' במשנת השפת אמת, ראה שילהי אות א במכתב הרב יעקב אריאל שבראש ספרנו; על משנת המשך חכמה בנדון, ראה להלן הערה 516.

515. לגישה מנוגדת - כזו הממקמת את הפרט למעלה מהכלל, ראה הרב מ"א עמיאל, הצדק הסוציאלי והצדק המשפטי והמוסרי שלנו, תרצ"ו, עמ' 51-91 (וראה לו גם בספרו לנבוכי התקופה, תש"ג, עמ' 102-107). עם זאת, גם במשנות הראי"ה והרצי"ה,

ראה אורות, עמ' קלח ואילך. וראה אורות, עמ' מה, קכט-קל, קנב; אגרות הראיה, א, עמ' ע-עא, קעה; שם, ב, עמ' סה-סו; משפט כהן סי' קכד; אורות הקודש, ג, עמ' לה; מדבר שור עמ' שי"ד; עין איה, ב, עמ' 213 אות כא, ושם, עמ' 355 אות רנט, ושם, עמ' 356 אות רסב, ועוד הרבה; וראה רצי"ה קוק, לנתיבות ישראל, ב, עמ' רפד-רצ: "החיות הישראלית"; מאורות הרצי"ה, א, עמ' קפ; צמח צבי, עמ' קז, ושם עמ' קעט; שיחות הרצי"ה על התורה, ויקרא, עמ' 230, ושם עמ' 256, ועוד הרבה - ראה חגי שטמלר, עין בעין, ירושלים תשע"ו, עמ' 63-93 (אלון שבות תש"ף, עמ' 73-111): "המשנה הלאומית של הרצי"ה". כן ראה הרב שלמה גורן, תורת השבת והמועד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 160-163, על "ההבחנה בין אחדות לאחדות", "ההבחנה בין ציבור לשותפות", ועל ביטוי הבחנות אלה במחלוקות תנאים במהותו של קרבן הפסח; וראה הרב צבי שכטר, בספרו ארץ הצבי, עמ' קכא-קכד, ובספרו בעקבי הצאן, עמ' רי-ריא, ביחס לשאלה מי כלול - ומי אינו כלול - ב"כלל ישראל". וראה צבי ירון, משנתו של הרב קוק, ירושלים תשמ"ה, עמ' 285-321: "בין ישראל לעמים".

514. יפה עמד על כך הרב הלל צייטלין, במאמרו "הקו היסודי בקבלה של הרב קוק", ספרן של יחידים, עמ' 236: "בא הרב קוק ז"ל וגילה בקבלה את נשמת הרבים, את מאורעותיה, סכנותיה, ירדותיה, הצלותיה, גאולותיה, צירופיה וזיכוכיה, עליותיה ושגשוגיה של הנשמה ההיא, כלומר של

לדידו של הראי"ה, מקומו "הנכון" של הפרט בישראל הוא במסגרת הכלל שבישראל.⁵¹⁶ כדי כך מגיעים הדברים, שהראי"ה קובע כי "אין ליחיד שבישראל נשמה כי אם לקוחה מכללות האומה, זאת היא הסגולה

שהיה יודע לצרף אותיות (ברכות נה ע"א) והיה בקי איך מהצירוף יולד ענין גבוה וחדש אשר אינו בפרטים רק בכלל... לכן הקדים המשכן. וראה לו גם ויקרא יח, ד-ה: "... האומה בכללה, תכליתה שיתנהגו על פי דרכי התורה וד' יהיה אלקיהם, כי אין ד' מייחד את שמו על הפרטי, כי הפרטי בלא צירוף כללי אינו תכליתי כלל"; ושם יט, יח: "ואהבת לרעך כמוך... אם כה אוהב האדם את עמו, כאשר נפשותם מצור אחד חוצבו, וכולם מעון לרוחניות ההשגחה העליונה, אז מטבעו אוהב בני עמו, אשר לא ראה אותם מעודו. וזה שאמר 'ואהבת לרעך כמוך', פירוש, באיזה אופן? 'אני ד', כאשר אתה מצווה לאהוב השי"ת אף שאינו נראה לך, כך תאהב ותוקיר נפש ישראלי הרחוק ממך, אשר לא ראית מעולם"; וכן ויקרא כג ד"ה מקרא קדש יהיה לכם: "...בכל האומות, התקשרותם זה לזה הוא נימוסי וענין לאומי הבא מצד התולדה והדירה בארץ אחת והשתוות בדיעות. לא כן חלק יעקב, כי התקשרות הלאומי הוא גדול כל כך כי התורה נתונה להאומה..."; ושוב במדבר יט, כ: "...האומה הישראלית היא גוף אחד, מעון לרוח האלוקי ומשכן קדשו, ושוכן על כל איש ישראלי בפרט. וכאשר יופסד אחד, אז ניאות לו ההכרת... והנה במשכן... עדיין לא היו כגוף אחד. מה שאין כן, כיון שעברו הירדן... כל האומה כגוף אחד... שכן 'הקהל' הוא אדם אחד מעון לרוח השי"ת"; ועוד, שם, שיליה פרשת דברים, בהתייחסו

לפרט מקום מהותי במסגרת הכלל - ראה אורות, עמ' קס; שמונה קבצים, א, אות תרנ; ושם, ב, אות קמ; מאורות הרצי"ה, א, עמ' נב, סט; שיחות הרצי"ה על התורה, בראשית, עמ' 319; צמח צבי עמ' קח; וכן אצל חתן הראי"ה, הרב ש"נ רענן, בשמן רענן, א, עמ' רכט, ועוד. וראה הקדמת ר' שמעון שקאפ לספרו שערי יושר: "...כללות הבריאה הוא האדם הגדול, והוא גם כן כאיבר קטן בגוף הגדול הזה... שבמכונה הגדולה גם מסמר היותר קטן אם רק משמש כלום להמכונה הוא דבר חשוב מאד, שהכלל בנוי מפרטים ואין בכלל אלא מה שבפרט"; וראה מאמרי "מ'אנוכי' לאנוכיות - אנוכיות של חסד במצות תלמוד תורה", נדיבי עמים - לזכרו של סגן ניסים בן דוד הי"ד, תשס"ח, עמ' 53-45.

516. ראה גם משך חכמה שמות לה, לא: "...פרטיות של ישראל קדוש, אבל שארי קדושות קדושות יותר. אבל כלל ישראל אין דומה להם, וכל הבריאה כולה בשביל ישראל שנקרא 'ראשית'. ולכן המשכן הוא ישראל, שבחיבור הקרשים והקרסים והיריעות נעשה האוהל אחד. ולכן בפרטיות העשיה בתרומה, נזכר כלים ואח"כ משכן, שהארון מקודש יותר מפרטיות מישאל. אבל בכלליות בפרשת תשא כתוב משכן קודם, שזה עיקר הכוונה, שהמשכן שכלל בני ישראל באים בתוכו מקודש יותר במקום המיועד לשכינתו יתברך, שכללות עדה קדושה אין לה שיעור. ולכן בצלאל

של גוי אחד בארץ".⁵¹⁷ ממד זה משפיע לטב, אך גם למוטב, והפנמתו בשעת נפילה חושפת את הדרך לתיקון: "כל פגם מוסרי שהאיש היחידי מישראל עושה, מחליש הוא בזה את קישורו עם נשמת האומה כולה. והתשובה הראשונה היא להתקשר עם האומה בנשמתה, ועמה הכרח הוא לתקן את הדרכים והמעשים כולם לפי אותו התוכן המהותי שבנשמת האומה".⁵¹⁸ זו צריכה להיות שאיפת הפרט: "ראוי להשתוקק להיות מחובר עם כל כלל ישראל... כי השלימות הגמורה היא חיבור עם הכלל כולו, בכל אופן ומידה שהוא".⁵¹⁹ ומציבור וכלל - לאומה. המעבר מהפרט לכלל כנסת ישראל, נחתם בהגעה אל "האומה": מאושר הוא האיש "שחושב עצמו כשיריים לגבי כנסת ישראל כולה... שכל מחשבות לבבו, הגיונותיו, חפצו ושיאפתו, אמונתו ורעיונו, אינם כי אם חשק טמיר אחד להיכלל כולו באוצר חיים זה..."; חשיבה כזו היא ש"תביא את תחיית האומה למגמתה...".⁵²⁰

לאור עוצמתה של גישה זו,⁵²¹ אין להתפלא שפרק שלם בכתביו ההגותיים של הראי"ה - אורות ישראל, פרק ג - הוקדש להבעת המחויבות ל"התדבקות והתקשרות בכללות ישראל". באותו פרק (שם, אות ג) מבחין הראי"ה בין "היחש של כנסת ישראל ליחידיה" ובין "היחשים של כל

להפטרות' חזון'.
517. שמונה קבצים, א, אות קסא; וראה טהר, מז.
520. שמונה קבצים, שם, פסקה אות רעד; אורות התחיה, כד.
521. ראה דב שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, עמ' 244: "מסקנה שלישית מהגדרת 'עם ישראל' אצל הראי"ה - השתלטות טוטלית של הלאומיות היהודית על היחיד בעת ההגשמה, כלומר בשיבתו של העם על אדמתו. נפש היחיד מתרוקנת מתכניה הפרטיים כדי לפנות מקום ללאומיות הגורפת". ביקורת על תיאור זה, ראה חגי שטמלר, עין בעין, עמ' 78 במהדורת תשע"ו.
519. שמונה קבצים, ב, אות קכח; ערפלי
517. שמונה קבצים, א, אות קסא; וראה אורות ישראל ג, ה: "צמאון להיבלע כולו ברוח ישראל". וראה אורות ישראל ז, יח: "הנשמה הכללית של כנסת ישראל אינה שורה באיש הפרטי כי אם בא"י, ותיכף כשבא אדם לא"י מתבטלת נשמתו הפרטית מפני האור הגדול של הנשמה הכללית הנכנסת לתוכו, ותוכן עליון זה פועל את פעולתו בין כשבא הדבר לידי רצון והכרה בין כשבעל הדבר אינו רוצה ואינו מכיר כלל את ערכו".
518. שמונה קבצים, שם, אות רמא; אורות התשובה ד, ז.
520. שמונה קבצים, שם, אות רמא; אורות התשובה ד, ז.

יב: "עוסק בצרכי ישראל ביום ובלילה"

קיבוץ לאומי ליחידיו". בעוד ש"כל הקיבוצים הלאומיים נותנים הם ליחידיהם רק את הצד החיצוני של המהות, אבל עצם המהות זה שואב כל אדם... שלא באמצעות הקיבוץ", הרי ש"לא כן בישראל", שאצלם "הנשמה של היחידים נשאבת ממקור חי העולמים באוצר הכלל, והכלל נותן נשמה ליחידים".⁵²² בכך מוסברת ההשלכה הקשה העלולה לבוא על אותו שמתנתק מהאומה; מובנת המעלה של אותו שמחובר לאומה; ומתבאר פשר מסירות הנפש שלא "להיות נקרע מהאומה". לימים, בנו ממשיך דרכו - הרצי"ה, הילך בנתיב זה, העצים ופיתח אותו, ראה בו יסוד אמוני מהותי ועקרוני ולכן הדגישו שוב ושוב:

ענייננו המיוחד הוא קדושת הכלל. קדושה אינדיבידואלית נמצאת גם אצל גויים, יש מציאות של צדיקי אומות העולם וחסידים אומות העולם ואפילו קדושי אומות העולם עד כדי זכיה להשראת רוח הקודש, יש הרבה מדרגות של קדושה באופן אישי, אבל ענייננו הוא קדושת העם - נשמת האומה. הבחנה זו היא יסוד האמונה יסוד היסודות.⁵²³

כלפי אותם החושבים אחרת, אותם הסבורים שהפרטים בישראל הם היוצרים את הכלל, מתנסח הרצי"ה בלשון בוטה וקשה, עד כדי כינויים "השקפות עולם עקומות":

יש לשנן ולזכור שהכל מופיע ממקור הכלל. יש השקפות עולם עקומות שסוברות שכביכול הפרטים עושים את הכלל, מולידים את הכלל. חס ושלום. השקפות אלו המדעיות כביכול, הן השקפות של כפירה וריקנות רחמנא ליצלן יש לזכור שהפרטים מתגלים מתוך הכלל... יש להבין את האמת המציאותית הנחמדה והישרה

ורשעה בלא אידיאל קדש פנימי..."; וראה שם, ו. וראה ר"צ שכטר, ארץ הצבי, סי' יז, עמ' קיח-קכ: "ההבדל שבין ישראל לאומות העולם".
523. שיחות הרב צבי יהודה, ויקרא, עמ' 231.

522. ראה אורות ישראל ג, ה: "לחשוב ישראליות, להרגיש ישראליות, לחיות חיים ישראלים לראות בשמחת ישראל, זאת היא מגמה עמוקה גבוהה ורחבה, מלאה טל חיים של קודש מובדלת מרגש דוגמתה אצל אוה"ע שרפוד בהרבה שנאת הבריות

הזו: היסוד הוא הכלל. כך הוא לגבי כל המציאות וכך הוא לגבינו - היסוד הוא כלל ישראל לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה בשם כל ישראל. הכלל כולו...⁵²⁴

הכלליות היא מקור הדבר, עצמיותו האבסטרקטית האלוהית השמימית, והיא מתגלה במעשיות בפרטי פרטים... עם ישראל הוא גוף אחד ונשמה אחת והוא מחולק לצדיקים בינוניים ורשעים אשר כולם שייכים לכלל ישראל...⁵²⁵

ג. קומת ההנהגה

קיבוץ לאומי זה זוקק כמובן הנהגה ראויה, בהלכותיה ובהליכותיה.⁵²⁶ הנהגה כזו, "אחריות לאומית" בראש מעייניה,⁵²⁷ והיא, ורק היא - ולא

מלכים ומלחמותיהם (ב, ו) מקור להנחיית התנהגותו של מלך ישראל: "...וכשמדבר אל כל הקהל בלשון רבים ידבר רכות, שנאמר שמעוני אחי ועמי, ואומר אם היום תהיה עבד לעם הזה וגו'..."

בדרך זו ביאר הרב משה צבי נריה, נר למאור על התורה, עמ' 221, את שנאמר במשלי (ל, כא-כב): "תחת שלוש רגזה ארץ ותחת ארבע לא תוכל שאת. תחת עבד כי ימלוך... - העבד אינו רק חסר אחריות למשהו או למי שהוא, הוא אדם ללא אחריות עצמית שאפילו כלפי עצמו אין לו כל אחריות. בריה חסרת אחריות מהווה סכנה לחברה. המלך המנהיג הרי הוא צריך להיות אדם אחראי ביותר במדינה מבחינה נפשית, הוא נושא באחריות העם כולו, ועל כן כשעבד מחוסר אחריות תופס את המקום האחראי ביותר בחברה האנושית, החשש מתוצאות הרוח אסון גדול, הארץ רוגזת תחתיו".

ככל שמנהיג אינו פועל כהלכה, הוא נענש בשל מחדלו - ראה שמות רבה כז, ט: "כל

524. שיחות הרב צבי יהודה, ויקרא, עמ' 256.

525. שיחות הרב צבי יהודה, שמות, עמ' 228.

526. ראה דרשות הר"ן, דרוש יא: "ידוע הוא כי המין האנושי צריך לשופט שישפוט בין פרטיו, שאם לא כן איש את רעהו חיים בלעו, ויהיה העולם נשחת. וכל אומה צריכה לזה... וישראל צריכה זה כיתר האומות. ומלבד זה צריכה אליהם עוד לסיבה אחרת, והוא להעמיד חוקי התורה על תלם... ציווה השם יתברך לצורך ישובו של עולם במינוי המלך... נמצא שמינוי המלך שווה בישראל וביתר אומות שצריכים לסידור מדיני...".

527. הוריות י ע"א-ע"ב: "...נתן דעתו להושיבם בראש; כשעלה, שלח להם ולא באו, חזר ושלח ובאו. אמר להם, כמדומין אתם ששררה אני נותן לכם? עבדות אני נותן לכם, שנאמר (מלכים א יב, ז) וידברו אליו לאמר אם היום תהיה עבד לעם הזה." יצוין כי פסוק זה שימש לרמב"ם (הל'

יב: "עוסק בצרכי ישראל ביום ובלילה"

גחמות אישיות, שיקולים שאינם ענייניים, אינטרסים שונים וכו' -
מנווטת את מהלכה.⁵²⁸

התנ"ך וחז"ל⁵²⁹ השכילו להעמיד לנגד עינינו מנהיגים כאלה, הנהגה כזו.
את עדותו של דוד המלך⁵³⁰ על עצמו: "לבי חלל בקרבי" (תהלים קט, כב),

ושיבחרהו האל יתברך שהוא יודע תעלומות לב, וכמו שאמר שלמה בתפלתו (מלכים א ח, לט) כי אתה ידעת לבדך את לבב כל בני האדם. וכבר בא הטענה בזאת בדברי אדוננו משה אמר (במדבר כז, טו) יפקוד ד' אלוהי הרוחות לכל בשר איש על העדה, הנה כיוון לומר שהאל יתברך להיותו אלוהי הרוחות הוא אשר אמר שיפקוד המנהיג, לא בני אדם אשר יראו לעינים".

529. ראה אברהם ארזי, "המנהיג בעיני חז"ל", שנה בשנה תשמ"ט, עמ' 269-277.
530. ראה פירוש רש"י הירש לתורה, דברים יז, יד: "גם אתה ישראל תחוש בצורך לאחדות לאומית כדי להשיג את הטובה הגדולה ביותר האפשרית... לשם כך... תבקש לכונן אחדות לאומית על ידי השתעבדות לראש מדינה אחד... תפקידו של ראש מדינתך יהיה להתייצב בראש בין כל היהודים הנאמנים לתורה - להאיר דרכם עם כל האצילות המוסרית של נאמנותו לתורה. בהיות רוח יעודך ממלאת את לבו, הוא יבקש לרכוש את כל הלבבות והדעות לרוח זו, במחשבה, בדיבור ובמעשה. בכוח דברו, בדוגמתו האישית וביוקרתו האישית, הוא יאבק בכל דבר שיפגע ברוח זו... זהו ייעודו האמיתי של המלך בישראל... כדרך שהמקדש מאחד את העם באופן סמלי, כך המלך מאחד את העם במציאות הממשית... בין המלכים שנתמנו על יסוד בקשה זו של העם, היה אחד אשר אישיותו כללה את כל

הימים שאדם חבר, לא איכפת לו בציבור ואינו נענש עליו. נתמנה אדם בראש ונטל טלית, לא יאמר לטובתי אני נזקק, לא איכפת לי בציבור, אלא כל טורח הציבור עליו. אם ראה אדם מעביר בייא על חברו, או עובר עבירה ולא ממחה בידו, הוא נענש עליו, ורוח הקדש צווחת בני אם ערבת לרעך - אתה ערב עליו תקעת לזר כפיך, אמר לו הקדוש ברוך הוא אתה הכנסת עצמך לזירה, ומי שהוא מכניס עצמו לזירה או ניצוח או נוצח"; מדרש תהלים ח, ג: "בתלמידי חכמים הכתוב מדבר, בשעה שהזקן מתמנה, אומר לו הקדוש ברוך הוא עד שלא נתמנית לא היית נתפס על הציבור, ועכשיו שנתמנית נעשית ערב על הציבור"; וראה מכות יא ע"א.

528. לדידו של אברבנאל (שמואל א י, יז), זה אחד הטעמים שבגיננו נקבעה להלכה (רמב"ם, הל' מלכים ומלחמותיהם א, ג) מעורבות נביא במינוי מלך: "לפי שיצר האדם רע מנעוריו, והיה ראוי שהיה המלך נקי הגאווה כמ"ש (דברים יז, טו) ולא ירבה לו סוסים, ואמר לבלתי רום לבבו מאחיו, מרוחק מהתאוות כמו שאמר (שם שם) וכסף וזהב לא ירבה לו מאוד, ובהיות המדות המשובחות האלה צריכים מאוד במלך, והאדם יראה לעינים וד' יראה ללבב, והוא בוחן לבות וכליות, היה ראוי שלא יבחר המלך על ידי בני אדם שלא ידעו תוכו ולא בינו מידותיו ותכונותיו הטוב הוא אם רע,

תרגום הרמב"ם (הל' מלכים ומלחמותיהם ב, 1) כהנחיה מעשית: "כדרך שחלק לו הכתוב הכבוד הגדול, וחייב הכל בכבודו, כך ציווהו להיות לבו בקרבו שפל וחלל, שנאמר ולבי חלל בקרבי".⁵³¹ "חלל" זה, שמשמעו ביטול

לבבם, כי כוחם רק בכוח העדה והמה באי כוחה ועומדים בראשה. לכן עליהם להיות שוקדים תמיד על מעשיהם לבל ירפו ולבל יחלשו בפעולתם על אודות ענייני הקהל והעדה, ויהגו תמיד מחשבות בעצה איך ובמה יוכלו לפעול ולעשות הטוב והישר בעד הקהל העדה; וראה פלא יועץ, ערך "הנהגה"; ולהלן הערה 535.

531. עוד הדגיש הרמב"ם את יחס הענווה שהמלך מחויב בו כלפי העם: "...ולא ינהג גסות לב בישראל יתר מדאי... ויהיה חונן ומרחם לקטנים וגדולים... ויחוס על כבוד קטן שבקטנים, וכשמדבר אל כל הקהל בלשון רבים ידבר רכות... לעולם יתנהג בענווה יתירה... ויסבול טרחם ומשאם ותלונותם וקצפם כאשר ישא האומן את היונק, רועה קראו הכתוב... ודרכו של רועה מפורש בקבלה כרועה עדרו ירעה בזרועו יקבץ טלאים ובחיקו ישא וגו'". וראה דרך מצוותיך - לבעל הצמח צדק מליובאוויטש, מצות מינוי מלך, אות ד: "אבל דוד מעלה יתירה וגדולה מזו הרבה היה במלכותו, וכמ"ש ויקחהו ממכלאות צאן לרעות ביעקב עמו, שכמו הרועה מנהל עדרו בהשגחה פרטית על כל כבשה וכבשה, כך דהע"ה היה מנהל עמו ומשגיח עליהם להשפיע להם כל הצטרכותם ברוחניות וגשמיות לכל נפש פרטי מעמו, וכמ"ש וכל דבר לא יכחד מן המלך (שמואל ב יח, יג), וכן בגשמיות - עמך ישראל צריכים פרנסה..."; וראה להלן הערה 534.

התכונות הדרושות למלך. היתה לו היכולת הצבאית לנצח בהגנת העם והארץ, ובה בעת היה מלא באידיאל הרוחני של מלך ישראל... לפניו ולאחריו לא קם אדם כמוהו, אשר שר את שיר ישראל על יחסי האדם והעם אל ד'. בצלילים נלהבים ומעוררי השראה נתן ביטוי לרעיונות ולרגשות, ודרך מזמוריו הפך ליוצרו ונושאו של רוח עם ישראל. עד עצם היום הזה, וגם הרבה מעבר לחוגים יהודיים, במישרין או בעקיפין, כל נפש המבקשת דעת אלוקים ועזרה מאת ד' מתרוממת אל ד' על כנפי שירתו. במלך הזה, דוד בן ישי, נתגלו שני צדדי המלוכה היהודית - החרב וגם הכינור, המנהיגות הרוחנית של העם לצד ההגנה המנצחת של האומה כלפי חוץ... מלך זה הקדיש ד' להיות שורש המלוכה של שושלת יוצאי חלציו המגעת עד לאחרית הימים; ודור אשר יבוא, שיקיים את תורת ד' בשלמות, יביא גם להתקיימותו המלאה של מלך התורה בישראל. מלך עתידי זה יביא לקיומה של מציאות זו, ותנוח עליו רוח ד', רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה, רוח דעת ויראת ד' (ישעיהו יא)... הוא יגביר את הצדק ואת האמונה... אל לו לראות [את עם ישראל] כנתיניו אלא כאחיו... אל עליון הפקיד אותו על משמרתו, והוא עבדו הראשון במעלה".

כן ראה לו - לרש"ר הירש, בספרו חורב, ירושלים-ניו יורק תשס"ז, עמ' 434-435: "כל פרנסי העדה יהיו תמיד מלאים רוח וחפץ לעשות הטוב, ורעיון אחד יקח

"נגיעות" והיבטים אישיים,⁵³² מתמלא בהתרכזות המנהיג בעיסוק ממלכתי לטובת העם: "...איש על העדה. אשר יצא לפניהם ואשר יבוא לפניהם ואשר יוציאם ואשר יביאם, ולא תהיה עדת ד' כצאן אשר אין להם רועה... איש אשר רוח בו" (במדבר כז, טז-יח). "המלך - יהיה עוסק בתורה ובצרכי ישראל⁵³³ ביום ובלילה..." (רמב"ם, שם ג, ה), "יצא ויבוא בחפציהם ובטובתם..." (שם ב, ו),⁵³⁴ וכל זאת משום ש"לבו (של המלך) הוא לב כל

ב, אות ח, והשווה חידושי מרן גרי"ז הלוי הל' סנהדרין ה, א.
534. ראה הרב אברהם גארדימער, "קונטרס הדין", בית יצחק לז (תשס"ה), עמ' 562: "...ס"ל לרמב"ם דעיקר תפקיד מלך היינו רועה ישראל, דלבו היא לב העם... דבעצם לית למלך חשיבות עצמית, שהרי אינו כת"ח כהן גדול או נביא דדין כבודן היינו משום דין חשיבות עצמית שלהן (מפני תורתן או קדושתן): אדרבא, כל תפקיד המלך ודינו קבועים ומכוונים לכלל ולצרכיהן, ואין לו דין חשיבות עצמית כלל... דכל דין חשיבותו וכיוון תפקידו היינו רועה...". להשוואת כהן גדול למלך, במה שנוגע לחשש היגררות העם אחריהם, ראה משך חכמה, ויקרא ד, כא-כב: "חטאת הקהל הוא - אשר נשיא יחטא. הענין שהכהן המשיח, הוא הנכנס לפני ולפנים, הוא האיש אשר יבקשו תורה מפיו במשפט האורים, ועל פיו יצאו ועל פיו יבואו. הנה שגגתו הוא עולה זדון, כי העם לא יחשבו אותו לשגגה או טועה, או מתאוותו ודמיונו, כי קדוש יקראו לו, וכל היוצא מפיו קדוש הוא להם. לכן 'אם הכהן המשיח יחטא - לאשמת העם', זהו חטא שלו לזדון העם. אבל נשיא, אף כי ימשול ברוחו או בחרבו, בכל זאת לא יטו העם אחריו, כי לגודל הרחבת

532. ראה משך חכמה ויקרא י, ג, שערך - בהקשר זה - השוואה בין משה ואהרן, וכן חנניה, מישאל ועזריה, מחד גיסא, לעומת נדב ואביהו, מאידך גיסא: "...משה ואהרן - לא כיוונו מאומה לתועליותם, ולא הרגישו בנפשם שום מעלה על חבריהם, רק היו כצינור המשפיע לחבירו לבד. לכן אמר משה 'ומי יתן כל עם ד' נביאים כי יתן ד' את רוחו עליהם' (במדבר יא, כט) - היינו שלא באמצעות משה, רק שיתן עליהם, והוא מקבל נבואתו באמצעותם, שלא חש רק לטובת ישראל. לא כן נדב ואביהו... שראו את עצמם שהיו גדולים מישראל... לכן נתקדש שם שמים על ידם באופן שהיו נפרדים מן הכלל, כיון שראו עצמם שהם נפרדים מן הכלל. לא כן חנניה מישאל ועזריה... התכללו את עצמם בסכנת הצבור לקדש שמו יתברך לרבים ולאהבו על הבריות, זכו שנתקדש שם שמים על ידם במה שבאו לתוך הקהל חיים, וכמו שהם התחברו אל הסכנה כן על ידי חיבורם אל החיים נתקדש שם שמים".
533. השווה לשון כלבו סי' יא: "...בתורה ובצרכי רבים...". וראה רלב"ג, דברים יז, טו ד"ה מקרב: "ומינוי המלך יהיה על ידי ביי"ד הגדול, כי להם הדברים הכוללים לכל ישראל"; וראה משנת יעקב, הל' שבועות ג,

קהל ישראל...⁵³⁵ (שם)⁵³⁶

כדי כך מגיעים הדברים, שלדידו של הראי"ה קוק (עין איה ברכות פ"ט - נה ע"א, אות כו), בחירתו החופשית של המלך, שונה מזו של כל אדם.⁵³⁷ בעוד

לב אחד, אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים; במדבר רבה יט, כח: "שמשה הוא ישראל וישראל הן משה, ללמדך שראש הדור כל הדור"; ספר יצירה פ"ו מ"ז: "לב בנפש כמלך במלחמה", ופירוש רבי יהודה אלברצלוני (שם, דף קט): "והוא - הלב בגוף - כמלך במדינה"; ראב"ע, שמות ח, יח: "דרך משל, כמנהג המלכים לעמוד באמצע מלכותם להיות קרוב אל הקצוות, כאשר ברא השם לב האדם שהוא מלך על כל הגוף באמצע ורוח האדם באמצע..."

יתכן כי בשל כך הדגיש הכתוב (שמואל ב טו, ו) את ממד הלב דווקא: "ויגנוב אבשלום את לב אנשי ישראל", ושב והדגיש (שם, יג): "ויבא המגיד אל דוד לאמר היה לב איש ישראל אחרי אבשלום"; ושב והדגיש הכתוב (מלכים א יב, כז) שחששו של ירבעם היה דווקא משיבת "לב העם" מאחרי אל רחבעם: "אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית ד' בירושלם, ושב לב העם הזה אל אדוניהם אל רחבעם מלך יהודה והרגני, ושב אל רחבעם מלך יהודה". וראה ר"ש רוזובסקי, זכרון שמואל, עמ' תקסג-תקסד: "...כתב הרמב"ם... גבי מלך... שלבו הוא לב כל קהל ישראל, והיינו שהמלך הנושא את ישראל ולבבו נתון לכל יחיד ויחיד מישראל בפרטיות וביחוד, הרי לבבו הוא לבב כל ישראל, כאשר לבבם של כל ישראל נתונים בעמקי לבבו, וזוהי דרגת אבי אבי רכב ישראל ופרשיו"; וראה ראי"ה קוק, אורות הקודש, ג, עמ' קמא: "רוח אפינו משיח ד',

דעת המלך, הוא נקל להיכשל יותר מאחד העם. לכן הזהירנו תורה יותר על דברים המרחיבים דעתנו ומרימים לבבו שלא יכשל, כי הוא עלול לזה יותר מאחד ההמונים. ולכן אמרו ז"ל בירושלמי שקלים (פ"ו ה"א), שאין מושחין כהנים למלכים, וזהו שיסירו דעתו מהידבק באלקיו ורוממות לבבו יסיר מאתו פחד אלקים. או כי ישגה ינהגו כמוהו כל בני ישראל אשר יקראו קדוש לו, באשר יהיה המכפר והמרצה ישראל לאבינו שבשמים; וראה גם משך חכמה, שם ט, ז; ושם דברים ג, כ.

535. ראה דרך מצוותיך, שם, דף לח: המלך בעצמו בטל לאלקות, וישראל בטלים למלך. משמו של הרב סולובייצ'יק נמסר: "שמעתי ממור" מרן הגרי"ד הלוי... דתפקיד המלך הוא לאחד את העם, וכן מבואר ברמב"ם בספר המצות מצ' קעג, וז"ל: שצונו למנות עלינו מלך ויקבץ כל אומתנו וינהיגנו; ולכן גבי מצות הקהל, דהמצוה להקהיל את כל העם אנשים ונשים וטף, המלך הוא שקורא באזניהם (עיין הל' חגיגה פ"ג ה"ג), דזהו תפקיד המלך לאחד את העם כולו אנשים נשים וטף - הרב מנחם דוב גנק, הערות על התורה, בית יצחק מ (תשס"ח), עמ' 273.

536. השווה שיר השירים רבה פרשה ה: "א"ר חייא בר אבא, איכן מצינו שנקרא הקדוש ברוך הוא לבן של ישראל, מן הדין קרא דכתיב (תהלים עג, כו) צור לבבי וחלקי אלהים לעולם"; וראה סוכה מה ע"ב: "רבי לוי אומר, כתמר - מה תמר זה אין לו אלא

יב: "עוסק בצרכי ישראל ביום ובלילה"

שככלל, הבחירה החופשית של כל אדם מקיפה ורחבה, והיא מן המעלות הגדולות של היות האדם אדם,⁵³⁸ הרי שבחירתו החופשית של המלך מצומצמת למדיי:

...כ"כ מושפע הוא המלך מחזיונות הכלל שמביאים אותו להחלטת הנהגתו, עד שבחירתו החפשית אינה פועלת בו בדרך רשום, כי אם המקרים הכלליים של הנהגת המדינה ומוסר האנשים, ומעמד המוסרי הכללי ומצב השלום בעולם בכללו, כל אלה יפעלו על החלטת המלך וגם על מזגו ותכונתו. ע"כ הוא מושפע ונפעל יותר ממה שהוא פועל בבחירה חפשית, וצריך גם הוא רחמים. והרחמים, שמתפשטת תועלתם על החוג היוצא מחפשיות הבחירה, ממילא יפעלו על הנהגתו לטובת הכלל והפרטים של בני מלכותו.

לשון אחר: אצל המנהיג הראוי, ממד הכלל מאפיל על ממד הפרט. "אחריות לאומית" עומדת בראש מעייניו; היא מהווה את עיקר שיקול דעתו, והיא שמנחה אותו בהליכותיו, בהחלטותיו ובמעשיו.

- התקיימה אצל משה ויהושע, ראה הקדמת המשך חכמה לספר שמות. 538. רמב"ם, הל' תשובה פרקים ה-ו, שמונה פרקים פ"ח, ועוד הרבה; וראה אסופת המאמרים חופש הבחירה בחינוך, שבעריכתי, ירושלים תשס"ד.

זהו גבורתו הדר גדלו, איננו מבחוץ לנו, רוח אפינו הוא..."; ועי' בספר וזאת ליהודה, לרב יעקב חיים סופר, סי' כ: "בענין המלך לבם של ישראל"; וכן הרב חיים פרדס, מן המעין, עמ' תעא-תעד, ועוד. 537. חריגה דומה - גם אם מסיבות שונות

